

Лагутіна І. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри трудового права і права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ПРАЦІВНИКА НА КОМПЕНСАЦІЮ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ЯК СУБ'ЄКТИВНОГО ТРУДОВОГО ПРАВА

Анотація. У статті досліджується сутність моральної шкоди з метою формулювання її поняття, а також правова дефініція компенсації моральної шкоди як способу захисту особистих немайнових трудових прав. Розглядаються основи й умови компенсації моральної шкоди як одного з найбільш дієвих способів захисту особистих немайнових прав.

Ключеві слова: моральна шкода, особисті немайнові права, працівник, спосіб захисту.

Постановка проблеми. Становлення інституту компенсації моральної шкоди у трудовому праві має значення, яке важко переоцінити. Воно сприяє формуванню нових видів трудових правовідносин, служить справі становлення громадянського суспільства, правової держави, вихованню правосвідомості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанню компенсації моральної шкоди приділили увагу у своїх роботах вчені: А.М. Белякова, С.А. Белякцін, С.Н. Братусь, А.М. Ерделевський, Ю.Х. Калмиков, Н.С. Малєїн, Е.А. Флейшиц, Г.Ф. Шершеневич, М.Я. Шимінова та інші вчені. Проблему компенсації моральної шкоди досліджували у роботах із суміжною тематикою М.М. Агарков, В.П. Бож'єв, В.П. Грибанов, О.С. Іоффе, Л.А. Майданник, Н.Ю. Расказова, В.Т. Смирнов, В.А. Тархов та інші вчені. Значний внесок у вирішення проблеми компенсації моральної шкоди внесли українські вчені й правознавці Д.В. Боброва, О.В. Гришук, В.П. Паліюк, В.О. Плаксін, В.І. Прокопенко, Н.В. Саніахметова, Г.І. Чанишева, Н.М. Хуторян, С.І. Шимон.

Метою статті є визначення теоретико-правових основ компенсації моральної шкоди працівнику, юридичної природи права працівника на компенсацію такої шкоди.

Виклад основного матеріалу. Поняття «моральна шкода» є похідним від слова «мораль», що означає сукупність уявлень про ідеал, добро і зло, справедливість й несправедливість [1, с. 1]. Найчастіше мораль отожднюють з поняттям «моральність», а моральність визначають як правила поведінки, духовні і душевні якості, необхідні людині для життя в суспільстві [2, с. 291, 339].

Мораль належить до числа основних типів нормативної регуляції, таких як право, звичаї, традиції. Вона регулює поведінку і свідомість людини в тій чи іншій мірі у всіх без винятку сферах суспільного життя. Будь-яка поведінка в рівній мірі потрапляє під суд моральності, контролюється і направляється нею. Моральна шкода – це суб'єктивне поняття зла. Поки зло, заподіяне суб'єкту, не буде цим суб'єктом усвідомлено, воно не набуде вигляду моральної шкоди, що потребує захисту.

Таке розуміння моральних категорій знайшло своє відображення вже в праві дореволюційного періоду. І хоча саме поняття «моральна шкода» з'явилося порівняно недавно, аналоги цього інституту можна знайти в ранніх епохах. Це «ідеальна шкода», «образ» та ін. Саме погляди дореволюційних цивілістів вплинули на процес формування інституту компенсації моральної шкоди.

Дослідження історії розвитку правових поглядів з кінця XIX – початку XX століття на можливість закріплення в цивільно-

му законодавстві інституту винагороди за моральні та фізичні страждання показує, що завжди були як прихильники, так і противники такої винагороди [3, с. 11].

Компенсація моральної шкоди – це складна соціальна і правова проблема. Її вирішення є актуальним завданням, оскільки безпосередньо стосується законних прав та інтересів громадян.

Шкода – це пошкодження, знищення якої-небудь цінності, блага. Шкода – соціальна категорія. Кожне правопорушення суперечить встановленим у суспільстві обов'язковим правилам поведінки, вираженим у законі, завдає шкоду правопорядку і в цьому сенсі всі правопорушення суспільно небезпечні і шкідливі [4, с. 72].

Моральну шкоду не можна повністю усунути, відновивши здоров'я і душевну рівновагу потерпілого, оскільки відшкодувати її просто неможливо. Людські страждання неможливо оцінити в грошовому вираженні, тим більше що емоційний стан людини, її переживання, реакції на заподіяну моральну шкоду не завжди яскраво виражені, часто зовні відносно спокійна людина може відчувати найглибші страждання. Допустимо лише в певному сенсі компенсувати моральну шкоду, чим і пояснюється доцільність використання саме цієї юридичної конструкції.

Одним із перших учених, хто висловлювався за юридичне визнання моральної шкоди, був С.А. Белякцін [5]. Він вважав можливими компенсацію як майнової, так і немайнової – моральної шкоди. Під моральною шкодою, що підлягає компенсації, С.А. Белякцін розумів страждання і позбавлення фізичні і моральні, завдані потерпілому неправомірною діяльністю правопорушника. Аналогічної позиції дотримувався І.А. Покровський, який вказував, що невиконання договору, навіть майнового змісту, може заподіяти контрагенту, крім матеріальної шкоди, ще нематеріальні неприємності; будь-яке звичайне правопорушення (делікт) може бути джерелом глибоких моральних потрясінь для того, проти кого воно було вчинено [6, с. 138-139].

У 70–80-х роках XX ст. активно розробляли дану проблему М.Л. Шимінова, А.М. Белякова, Н.С. Малєїн, Н.Ю. Сергєєва. Противниками матеріальної компенсації моральної шкоди виступали В.Т. Смирнов, Н.Л. Волошин і деякі інші вчені. Найбільш характерними підставами заперечення щодо введення в радянське законодавство інституту компенсації моральної шкоди були наступні: 1) компенсація моральної шкоди чуже соціалістичному правосвідомості; 2) моральна шкода не може бути оцінена і тому не може бути відшкодована в грошах (якби навіть така оцінка була якимось чином можлива, вона була б небажана, тому що вона принижувала б ті самі духовні блага, які бажають підняти і охоронити); 3) законодавство не містить норм про можливість компенсації моральної шкоди; 4) допущення позовів про компенсацію моральної шкоди створить у потерпілих спокусу використати факт заподіяння моральної шкоди як джерело для одержання нетрудових доходів [7, с. 9].

І.А. Покровський зазначав, що в практиці французьких і англійських судів стали активно компенсувати моральну шкоду в грошовому вираженні. У Німеччині захисниками такої можливості стали такі авторитети, як Іерінг та Гіркє. Настрій на ко-

ристь компенсації нематеріальної шкоди зростає і, незважаючи на настільки ж гарячу опозицію, значною мірою знайшов собі відображення в новітніх кодифікованих нормативно-правових актах [8, с. 139-140].

У радянській юридичній літературі і практиці давали негативну відповідь на питання про можливість компенсації моральної шкоди при порушенні трудових прав працівників.

Норми трудового права в даний час допускають можливість компенсації моральної шкоди. Однак у законодавстві про працю не визначено поняття моральної шкоди, не міститься переліку підстав, за наявності яких у працівника виникає право на компенсацію моральної шкоди, не передбачено критерії встановлення розміру її компенсації.

М.І. Бару зазначав, що в усіх випадках і всі суб'єкти трудових відносин поряд з майновими правами набувають і немайнових прав, що підлягають охороні і захисту від усякого їх порушення [9, с. 11].

Шкода може бути визначена як наслідки посягання на суспільні відносини, як наслідки порушення охоронюваних законом прав та інтересів держави, організації чи громадян [10, с. 5].

Аналізуючи законодавство і судову практику, А.М. Ерделевський дійшов висновку, що моральна шкода виражається в негативних психічних реакціях потерпілого, доцільніше було б замість поняття «моральна шкода» використовувати поняття «психічна шкода». Зміст моральної шкоди як страждань означає, що дії правопорушника обов'язково повинні знайти відображення у свідомості потерпілого, викликати певну психічну реакцію. Несприятливі зміни в охоронюваних законом благах відображаються у свідомості людини у формі негативних відчуттів (фізичних страждань) або переживань (моральних страждань). Змістом переживань може бути страх, сором, приниження чи інший несприятливий в психологічному аспекті стан. Будь-яка неправомірна дія або бездіяльність може викликати у потерпілого моральні страждання різного ступеня і позбавити його повністю або частково психічного благополуччя [11, с. 5].

Несприятливі зміни в психічному стані людини можуть виражатися як у «фізичних стражданнях», так і у «фізичній шкоді». Ці два поняття розрізняються за своїм змістом, але є складовими моральної шкоди. Зокрема, фізична шкода є матеріальною і разом з тим немайновою, тому що зміни, що відбуваються в організмі людини, згодом можуть несприятливим чином відбитися на психіці людини.

Моральна шкода – це страждання з приводу тих чи інших обмежень. Ці обмеження, як правило, виникають внаслідок впливу на організм людини ззовні.

А.А. Власов під моральною шкодою розуміє «завдання фізичній особі – незалежно від умислу (вини) – морального збитку». Вчений зазначає, що шкода виражається у приниженні його почуттів, полягає у створенні у потерпілого негативних відчуттів і емоцій (моральних переживань, страждань) і спричиняє негативні наслідки для її психіки, носить нематеріальний характер, опосередковано (через свідомість) заподіює також і фізичну шкоду. При цьому виділяються (умовно): моральна шкода, не пов'язана з фізичним стражданням (коли фізичне страждання не співвідноситься з моральним переживанням); моральна шкода, пов'язана з фізичним стражданням (коли фізичне страждання співвідноситься з моральним переживанням) [12, с. 99-100].

Відповідно до статті 237-1 Кодексу законів про працю України відшкодування роботодавцем моральної шкоди працівнику провадиться у разі, якщо порушення його законних

прав призвели до моральних страждань, втрати нормальних життєвих зв'язків і вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя.

У зазначеній статті міститься перелік юридичних фактів, які складають підставу виникнення правовідносин із компенсації роботодавцем моральної шкоди працівнику.

Першим таким юридичним фактом є порушення роботодавцем законних прав працівника. «Законних» – це не слід розуміти так, що маються на увазі лише права, передбачені законами. Будь-яке суб'єктивне право, яке виникло на підставі закону, підзаконного акта, угоди, трудового договору, іншої угоди між сторонами трудових правовідносин і має чинність, потрібно визнати законним.

До юридичного складу, що є підставою правовідносин роботодавця із компенсації моральної шкоди, входять моральні страждання працівника або втрата нормальних життєвих зв'язків, або необхідність для працівника докладати додаткових зусиль для організації свого життя. Ці обставини повинні бути належно доведені.

Обов'язок із компенсації моральної шкоди виникає лише за умови, що моральні страждання працівника, або втрата ним нормальних життєвих зв'язків, або необхідність додаткових зусиль для організації свого життя стали наслідками порушення законних прав працівника [13, с. 789].

Слід зазначити, що право на компенсацію моральної шкоди виникає при порушенні особистих немайнових трудових прав, а саме: права на справедливий і безпечні умови праці, права на недоторканність особистого життя і захист персональних даних, право на професійне навчання, права на захист трудової честі та гідності, захист від мобінга, право на рівність та захист від дискримінації у сфері праці.

Також допускається компенсація моральної шкоди за порушення майнових прав працівника, оскільки правові норми поширюються на всі випадки неправомірних дій (бездіяльності) роботодавця, які порушують у тому числі й майнові трудові права. Компенсація моральної шкоди, заподіяної працівнику неправомірною поведінкою роботодавця, не залежить від наявності матеріальної шкоди та її відшкодування.

Правом на компенсацію моральної шкоди повинні користуватися працівники (громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які вступили в трудові відносини). Роботодавцями можуть бути фізичні особи, щодо яких також повинні застосовуватися правила, що передбачають компенсацію моральної шкоди, в тому числі заподіяної неправомірними, винними діями працівників.

Що стосується можливості заподіяння моральної шкоди юридичній особі, то слід підкреслити, що юридична особа ніяких моральних, тим більше фізичних страждань, зазнавати не може, а тому й не може бути суб'єктом права на компенсацію моральної шкоди [14].

Реалії сучасного життя доводять необхідність розвитку інституту компенсації моральної шкоди в трудовому праві. Досить сказати, що більшість позовів працівників про поновлення на роботі, про компенсацію шкоди здоров'ю, про виплату заробітної плати та ін. супроводжуються вимогами про компенсацію моральної шкоди.

Особливістю компенсації моральної шкоди, заподіяної працівнику, є те, що суд незалежно від інших обставин справи і від предмета спору на власний розсуд визначає факт заподіяння моральної шкоди та розмір належної компенсації. Шкали, яка б визначала розміри компенсацій залежно від особливостей ситуації, не існує. Тобто в кожному конкретному випадку дуже багато залежить безпосередньо від судді, який розглядає справу.

У судовій практиці склалися певні традиції вирішення питання компенсації моральної шкоди працівнику. По-перше, як правило, якщо основні вимоги працівника-позивача судом задовольняються хоча б у частині, то компенсація моральної шкоди, хоч і символічна, стягується. Тому сенс вимагати в суді компенсації моральної шкоди є майже завжди. Слід також зазначити, що схема «чим більше позивач вимагає, тим більше можуть стягнути» не працює. Навпаки, нерідко явно завищені вимоги працівників викликають у судді негативне ставлення, що згодом проявляється у прийнятому рішенні.

По-друге, суди дуже рідко йдуть на присудження великих сум компенсації моральної шкоди, заподіяної працівникові порушеннями законодавства з боку роботодавця.

Існує й інший підхід до компенсації моральної шкоди. Він поширений у країнах англосаксонської правової системи. У його рамках компенсація моральної шкоди носить не стільки компенсаційний характер по відношенню до працівника, скільки штрафний характер по відношенню до роботодавця. Оскільки заподіяння моральної шкоди працівнику завжди передусім відповідне порушення з боку роботодавця, то залежно від характеру такого порушення абсолютно по-різному визначається розмір компенсації моральної шкоди. Так, моральна шкода, завдана працівнику порушеннями, які сталися на ґрунті міжособистісних відносин цього працівника з представником роботодавця, буде оцінюватися набагато менш суворо, ніж шкода, заподіяна у зв'язку з дискримінацією працівника, і компенсація буде вельми великою.

Особливою ситуацією у країнах англосаксонської правової системи є компенсація моральної шкоди працівникам, які отримали професійне захворювання. Тут розмір компенсації істотно вищий. Слід зазначити, що суди і в цих випадках дотримуються певних стандартів при визначенні розміру компенсації.

По-третє, за наявності майнових вимог позивача до відповідача, сума компенсації моральної шкоди майже ніколи не перевищує суми відшкодування шкоди майнової.

Найбільш часто компенсація моральної шкоди відбувається через заподіяння шкоди здоров'ю працівника під час виконання ним трудових обов'язків, звільнення працівника або переведення на іншу роботу, накладення дисциплінарного стягнення, необґрунтованого позбавлення премії, надбавок, не виплати або несвочасної виплати заробітної плати.

Будь-яка держава має забезпечувати надійний захист порушених прав людини від будь-яких дискримінаційних проявів. Компенсація моральної шкоди виступає способом заповнення соціальної справедливості, так як під час дискримінації відбувається порушення прав людини. У зв'язку з дискримінацією людина позбавляється своїх прав або обмежується у своїх правах. Ця особливість дискримінації як явища може сприяти дестабілізації розвитку суспільних відносин і бути однією з причин розвитку масових соціальних конфліктів. Будь-яке дискримінаційне порушення повинно переслідуватися за законом і громадяни будь-якої держави повинні мати юридичні гарантії захисту порушених прав від цього явища [15, с. 26].

Висновки. Аналіз судової практики показує, що найчастіше самостійне доведення фактів, викладених у заяві про компенсацію моральної шкоди, не проводиться, сума компенсації призначається як супутня міра відповідальності під час задоволення інших вимог позивача. Тому з'являється необхідність у зміні підходу до проблематики ефективності інституту компенсації моральної шкоди шляхом комплексного розгляду даного способу захисту прав працівників.

Література:

1. Эрделевский А.М. Компенсация морального вреда в России и за рубежом / Эрделевский А.М. – М. : Изд-кая группа ФОРУМ-ИНФ-РА-М, 1997. – 240 с.
2. Ожегов С.И. Словарь русского языка : ок. 57000 слов / С.И. Ожегов ; под ред. Н.Ю. Шведовой. – 20-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1988. – 748 с.
3. Смирнская, Е.В. Компенсация морального вреда как деликтное обязательство : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Специальность 12.00.03 – Гражданское право ; Семейное право ; Гражданский процесс ; Международное частное право / Е.В. Смирнская. – Волгоград, 2000. – 26 с.
4. Малейна М.Н. Защита личных неимущественных прав советских граждан. Пособие для слушателей народных университетов / Малейна М.Н. – М. : Знание, 1991. – 127 с.
5. Белякин С.А. Возмещение морального (неимущественного) вреда / С.А. Белякин – М. : Городец, 1996. – 76 с.
6. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права (в серии «Классика российской цивилистики»). – М. : Статут, 1998. – 353 с.
7. Шафикова, Г.Х. Компенсация морального вреда, причиненного работнику : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Специальность 12.00.05 – Трудовое право ; Право социального обеспечения / Г.Х. Шафикова. – Екатеринбург, 2000. – 19 с.
8. Основные проблемы гражданского права / Покровский И.А. ; Редкол.: Козлова Н.В., Корнеев С.М., Кулагина Е.В., Панкратов П.А. – 3-е изд., стереотип. – М. : Статут, 2001. – 354 с.
9. Бару М.И. Охрана трудовой чести по советскому законодательству / М.И. Бару. – М. : Юридическая литература, 1966. – 102 с.
10. Малейн Н.С. Возмещение вреда, причиненного личности / Малейн Н.С. – М. : Юрид. лит., 1965. – 230 с.
11. Эрделевский А.М. Компенсация морального вреда. Анализ и комментарий законодательства и судебной практики / Эрделевский А.М. – М. : БЕК, 2000. – 236 с.
12. Власов А.А. Проблемы судебной защиты чести, достоинства и деловой репутации / А.А. Власов – М., 2000. – 344 с.
13. Ротань В.Г. Научно-практический комментарий к законодательству Украины про працю / В.Г. Ротань [и др.]. – К. : А.С. К. ; Севастополь : Институт юридических исследований, 2007. – 944 с.
14. Боннер А. Можно ли причинить моральный вред юридическому лицу? / А. Боннер // Российская юстиция. – 1996. – № 6. – С. 44–48, 52; Малейн Н.С. О моральном вреде // Государство и право. – 1993. – № 3. – С. 32–39.
15. Воробьев С.М. Моральный дискриминационный вред и его признаки / С.М. Воробьев // Гражданское право. – 2012. – № 6. – С. 26–29.

Лагутина И. В. Реализация права работника на компенсацию морального вреда как субъективного трудового права

Аннотация. В статье исследуется сущность морального вреда с целью формулирования его понятия, а также правовая дефиниция компенсации морального вреда как способа защиты личных неимущественных трудовых прав. Рассматриваются основания и условия компенсации морального вреда как одного из наиболее действенных способов защиты личных неимущественных прав.

Ключевые слова: моральный вред, личные неимущественные права, работник, способ защиты.

Lagutina I. Realization of the employee's right to compensation for moral damage as subjective labour right

Summary. This article examines the nature of moral damage to formulate the concept and legal definition of compensation for moral damage as a method to protect personal non-property labour right of an employee. In the article are considered grounds and conditions of moral damage as one of the most effective methods of protection personal non-property right.

Key words: moral damage, personal non-property labour right, employee, method of protection.